

УДК 339.97:327.7

Богданович І.І.

**МИТНИЙ СОЮЗ ЗА УЧАСТЮ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У
РЕАЛІЯХ ХХІ СТ.**

Статтю присвячено розгляду діяльності Митного союзу Євразійського економічного союзу та участі Республіки Білорусь у ньому. Висвітлено історію формування Митного союзу, проаналізовано критичні зауваження на його адресу з боку інших учасників міжнародних економічних відносин. Досліджено вплив Митного союзу на торгівлю Білорусі з партнерами по даному об'єднанню і з третіми країнами.

Ключові слова: міжнародні відносини, інтеграція, міжнародна торгівля, Митний союз, Євразійський економічний союз, Білорусь, Казахстан, Російська Федерація, Вірменія, Киргизстан.

Богданович И.И. Таможенный союз при участии Республики Беларусь в геополитических реалиях XXI века

Статья посвящена рассмотрению деятельности Таможенного союза Евразийского экономического союза и участию Республики Беларусь в нём. Освещена история формирования Таможенного союза, проанализированы критические замечания в его адрес со стороны других участников международных экономических отношений. Исследовано влияние Таможенного союза на торговлю Беларуси с партнерами по данному объединению и с третьими странами.

Ключевые слова: международные отношения, интеграция, международная торговля, Таможенный союз, Евразийский экономический союз, Беларусь, Казахстан, Российская Федерация, Армения, Кыргызстан.

Bohdanovych I.I. The Customs Union with the participation of the Republic of Belarus in the geo-politic realities of the XXI century

The article is devoted to the examination of the activities of the Customs Union of the Eurasian Economic Union. The historical background of the creation of the Customs Union as well as the criticisms of the third countries concerning this Union are elucidated. The influence of the Customs Union on foreign trade of the Republic of Belarus with other members of the Customs Union and with third countries is analysed.

Key words: international relations, integration, international trade, Customs Union, Eurasian economic Union, Belarus, Kazakhstan, Russian Federation, Armenia, Kyrgyz Republic.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у світі активізувалися інтеграційні процеси у ході яких багато країн уклало значну кількість двохсторонніх та багатосторонніх угод, на основі яких формувалися різноманітні інтеграційні об'єднання. Після проголошення незалежності одним із учасників сучасних інтеграційних процесів стала Республіка Білорусь.

У вітчизняній науці питанням участі Білорусі у міждержавних структурах і ефективності такої діяльності приділено відверто недостатньо уваги, хоча деякі із подібних структур, у першу чергу Митний союз Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), мають можливість здійснювати суттєвий вплив на місце та роль Білорусі у регіональних і світових геоekonomічних процесах.

Серед публікацій на тему діяльності міжнародних інтеграційних об'єднань загалом і ЄАЕС зокрема, в рамках якого реалізується проект Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Російської Федерації зокрема, можемо виділити таких вітчизняних та зарубіжних авторів як: П.Гайдучький, В.Гесць, М.Головнин,

О.Захаров, В.Іванєтер, Н.Кондратьєва, Д.Кувалін, С.Міхневич, Р.Михайлов, В.Мунтіян, А.Моїсєєв, М.Нікітіна, Р.Пасічний, О.Підчоса, В.Потапенко, О.Рогач, М.Узяков, Д.Ушкалова, А.Філіпенко, Л.Харкова, М.Хмара, Л.Шинкарук, А.Широв, О.Шнирков та інші.

Однак, за наявності значного числа публікацій, присвячених проблемам економічної інтеграції, її теоретичних та практичних аспектів, а також функціонуванню окремих об'єднань та угруповань, що можуть бути віднесені до даного напрямку міжнародної активності, досі недостатньо висвітленим залишається питання сучасного стану, ефективності, переваг, ризиків і перспектив участі Республіки Білорусь у Митному союзі ЄАЕС.

Статтю присвячено розгляду теоретичних та практичних аспектів функціонування Митного союзу Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Російської Федерації, зокрема з'ясуванню ефективності його діяльності з точки зору національних інтересів Білорусії.

Поглиблення процесів міжнародного поділу праці, інтенсифікація міжнародної торгівлі товарам та послугами, активізація інших проявів інтернаціоналізації економіки, які набули поширення у другій половині ХХ ст., закономірно призвели до динамічного розвитку економічних інтеграційних процесів.

Аналіз літератури з даного питання дає підстави стверджувати, що головними передумовами інтеграції були і залишаються: по-перше, близькість рівнів економічного розвитку та ступенів зрілості країн, які залучаються до об'єднання; по-друге, географічна близькість держав, які інтегруються, наявність спільних кордонів або історично сформованих економічних зв'язків; по-третє, спільність економічних або інших викликів, які доводиться вирішувати країнам; по-четверте, демонстраційний ефект, який, в свою чергу, ґрунтується на синергії; по-п'яте, поява так званого ефекту доміно (виявляється у посиленні бажання приєднатися до певної інтеграційної структури з боку тих держав, які ще не увійшли до неї, по мірі зростання кількості членів в останній) [1; 2].

Цілями формування інтеграційного об'єднання в ході реалізації участі країн у системі міжнародних економічних відносин здебільшого виступають: 1) зростання переваг масштабу економіки; 2) створення сприятливого зовнішньополітичного середовища; 3) розв'язання завдань торговельної політики; 4) сприяння структурній перебудові або

реформуванню економіки країни або окремих її складових; 5) сприяння формуванню та розвитку нових галузей економіки тощо.

Виходячи із зазначених мотивів та цілей, національні уряди розпочинають роботу, спрямовану на забезпечення економічної інтеграції. За останні сімдесят років сформувалася чітка градація основних еволюційних шаблів більшості інтеграційних об'єднань. Першим традиційним кроком у питанні зближення економічних систем країн-партнерів виступає підписання преференційних торговельних угод. Наступними кроками зазвичай стають: 1) утворення зони вільної торгівлі; 2) формування митного союзу; 3) перехід до спільного ринку; 4) укладення економічного союзу.

Найвищим рівнем, який, однак, виходить за суто економічні рамки, є створення політичного союзу. Єдиним інтеграційним об'єднанням, яке досягло зазначеної глибини інтеграції станом на сьогодні, є Європейський Союз.

Упродовж останніх десятиліть Республіка Білорусь є активним учасником інтеграційних процесів. 1991 р. вона виступила співзасновником Співдружності незалежних держав, з 1996 р. є членом Центральноєвропейської ініціативи, має статус спостерігача в Організації Чорноморського економічного співробітництва (з 2005), у Раді держав Балтійського моря (з 2009), у Шанхайській організації співробітництва (з 2009). Білорусь веде перемовини щодо вступу до Світової організації торгівлі, де з 1993 р. має статус спостерігача. Інституціоналізація міжнародних відносин зробила об'єктивною необхідністю участь у роботі низки універсальних та спеціалізованих міжнародних організацій. З переліку таких структур, з якими в тій чи іншій мірі підтримує контакти Республіка Білорусь, можемо згадати: ООН (з 1945), ЮНКТАД (з 1962), МАГАТЕ (з 1957), ІСО (з 1993), МБРР та інші структури Групи Світового банку (з 1992), ОБСЄ (з 1992), ЄБРР (з 1992), а також структури, підпорядковані в своїй діяльності ООН.

Аналіз міжнародного співробітництва Білорусії свідчить, що найбільша увага Мінськом приділяється співробітництву з Російською Федерацією й іншими державами, які в минулому входили до складу СРСР. З 1991 р. вона є учасником СНД, з 2002 р. – членом Організації договору з колективної безпеки (ОДКБ), з 1996 р. спільно з Росією бере участь в проекті Союзної держави Республіки Білорусь та Російської

Федерації, з 2001 р. по 2014 р. входила до складу Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Саме в рамках останнього 2010 р. було створено Митний союз ЄврАзЕС (у складі Росії, Білорусі, Казахстану), в 2012 р. – спільний ринок під назвою Єдиний економічний простір, 2015 р. на основі ЄврАзЕС створено Євразійський економічний союз (ЕАЕС). Нині на пострадянському просторі (попри існування СНД) сформовано низку інших інтеграційних структур та об'єднань. Головною причиною цього є поступова деградація СНД впродовж практично всього часу його існування.

Початок діяльності Митного союзу покладено у 2007 р., коли главами Білорусі, Казахстану та Росії було підписано Угоду про створення єдиної митної території та формування в подальшому на цій основі окремого союзу. Впродовж 2008-2009 рр. на рівні національних парламентів, глав держав та урядів тривала робота з ратифікації близько 40 міжнародних угод та документів, які лягли в основу правової бази майбутнього об'єднання [3]. З 2010 р. набув чинності Єдиний митний тариф, було затверджено єдиний перелік товарів, відносно яких застосовуються заборони або обмеження на ввезення/вивезення державами-учасницями митного союзу у рамках чинного на той час ЄврАзЕС у торгівлі з третіми країнами. Основними результатами, на які орієнтовано проект, є: формування передумов для подальшого економічного зростання, збільшення обсягів взаємної торговельно-інвестиційної діяльності, створення сприятливого ділового клімату та рівних умов конкуренції. В якості ще одного завдання розглядалася консолідація позицій країн-учасниць у переговорах із СОТ з питань вступу до неї.

Навесні 2010 р. у керівництва Білорусії виник ряд запитань, які призвели до гальмування процесу набуття чинності Митного кодексу Митного союзу. Головною проблемою називалися митні збори за експорт нафти з Російської Федерації. І хоча даний аспект виходив за межі компетенції новоствореного Митного союзу, але був настільки чутливим для Білорусії, що тогочасний глава її уряду С.Сидорський проігнорував засідання вищого органу Митного союзу в Санкт-Петербурзі. Демарш, певна річ, був би неможливий без погодження з президентом держави. У такий спосіб Мінськ прагнув вирішити ряд важливих для себе питань, головним з яких було повне скасування всіх митних зборів на імпортовану

з Росії нафту. 1 липня 2010 р. президент Білорусії О.Лукашенко на зустрічі з першим віце-прем'єром РФ І.Шуваловим намагався спрямувати дискусію у моральну площину, оперуючи емоційними категоріями: «Єдине, ми хотіли б, щоб будь-які наші відносини були засновані на рівноправності та повазі. Якщо ми таке побачимо, ми підемо на будь-які компроміси та поступки, навіть якщо вони на деякий період будуть важкими» [4]. За кілька днів по тому питання було успішно вирішене, і з 6 липня 2010 р. Митний кодекс набув юридичної сили.

Механізм формування та впровадження єдиної митної території було розподілено на декілька етапів:

1) попередній етап (на якому передбачалося розпочати здійснення планів з переносу всіх видів контролю, крім прикордонного, на зовнішній кордон Митного союзу (контрольний термін – 1 липня 2009 р.); підготовка до прийняття Митного кодексу Митного союзу та договорів по акцизам і ПДВ (1 жовтня 2009 р.);

2) перший етап: введення єдиного митно-тарифного та нетарифного регулювання (1 січня 2010 р.), а також тестування механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів та акцизу (1 квітня 2010 р.);

3) другий етап: відміна на кордоні з Республікою Казахстан митного оформлення товарів походженням з Республіки Білорусь та Російської Федерації, введення у дію Митного кодексу Митного союзу, введення механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів, перенесення контролю на зовнішній кордон Білорусії та Росії (1 липня 2010 р.);

4) третій етап: перенесення контролю на зовнішній кордон Республіки Казахстан за збереження прикордонного контролю на кордоні Російська Федерація – Казахстан (1 липня 2011 р.) та запуск Єдиного економічного простору.

Упродовж 2010–2011 рр. представниками трьох країн велася системна робота з усунення протиріч між нормами Митного союзу та Світової організації торгівлі. Восени 2011 р. було оголошено про її завершення, задекларовано, що в подальшому після вступу будь-кого з членів Митного союзу до СОТ, норми цієї організації матимуть пріоритет над нормами Митного союзу. Практична реалізація даної тези розпочалася 2012 р., коли членом СОТ стала Росія, 2015 р. аналогічний статус отримав Казахстан.

Після вступу до Єдиного економічного простору про бажання приєднатися до Митного союзу заявили ще дві країни: Вірменія та Киргизстан. Юридичні процедури їхнього приєднання було завершено, відповідно, 2 січня та 12 серпня 2015 р., а сам процес перемовин мав простіший характер, бо обидві держави вже були членами СОТ. Для повноцінного залучення до Митного союзу та мінімізації можливих викликів і ризиків, пов'язаних із цим, новим членам було надано перехідний період тривалістю до 2025 р., впродовж якого вони мали б повністю адаптуватися до правил та вимог МС. Про свій інтерес до вступу до Митного союзу заявили уряди Сирійської Арабської Республіки та Тунісу. Набути членство у ньому можуть у разі приєднання до Єдиного економічного простору Таджикистан та Узбекистан.

Основою правової бази Митного союзу є Митний кодекс Митного союзу, міжнародні угоди з питань, не врегульованих зазначеним кодексом, а також рішення Комісії Митного союзу, яка фактично є наднаціональним органом.

Дехто з експертів і дослідників наголошує, що прискорений (порівняно з іншими інтеграційними об'єднаннями такого рівня) темп створення Митного союзу приховує ряд ризиків та загроз [5; 6]. Головними з них вважаються саме правові аспекти, пов'язані з недосконалістю запроваджуваного законодавства та, як наслідок, необхідністю частого внесення поправок до нього. Ще одне критичне зауваження, яке часто висувається до Митного союзу, торкається механізму ухвалення рішень, який базується на частці кожної держави у бюджеті Митного Союзу (мова йде про фінансування діяльності його адміністративного і управлінського апарату) та ЄАЕС. Внаслідок різного фінансового потенціалу держав Російська Федерація має вирішальний голос, за допомогою якого може або «продавити» необхідне їй рішення, або ж, навпаки, заблокувати несприятливе для себе, і це теж створює певні проблеми.

Свої зауваження до Митного союзу час від часу висловлює Європейський Союз. Причиною виникнення протиріч служить конфлікт інтересів відносно поглиблення співпраці з іншими країнами на пострадянському просторі. Мова йде про бажання ЄС, з одного боку, та Росії, з іншого, залучити держави-члени МС до сфери свого геоekonomічного впливу. Росія використовує як один з інструментів реалізації цього задуму Митний Союз, ЄС у контактах з Грузією,

Вірменією, Азербайджаном, Україною та Молдовою, по перше, інтенсифікує діалог у рамках програми «Східне партнерство», по-друге, намагається делегітимізувати Митний союз шляхом використання деформованих оцінок його сутності.

Експерти, які відстоюють позицію ЄС, наголошують, що євразійська інтеграція є враженою асиметрією внутрішньої торгівлі та невеликими її обсягами, хоча сам ЄС в минулому, на попередніх стадіях свого розвитку пройшов аналогічний етап. Наводиться аргумент про відсутність у процесах євразійської інтеграції так званої об'єднавчої ідеї на відміну від Європейського Союзу, де в якості такої називається примирення народів, що в минулому неодноразово воювали між собою, з метою формування суспільства, описаного формулою *In varietate concordia* («Єдність у багатогранності»). Вважаємо, що така точка зору є контрпродуктивною, бо після того, як в ЄС економічну інтеграцію було доповнено політико-ідеологічними аспектами, він втратив динаміку розвитку, а внутрішні протиріччя досягнули такого рівня, що зумовили Brexit (вихід Великобританії зі складу ЄС).

Щоб об'єктивно оцінити Митний союз, на нашу думку, необхідно, в першу чергу, оцінити його економічну складову. Кількісні параметри взаємної торгівлі між країнами Митного союзу наведено у табл. 1 та табл. 2. Як видно з цих даних, вступ до Митного союзу не призвів до автоматичного зростання обсягів експорту та імпорту у взаємній торгівлі між державами-членами. Обсяг білоруського експорту в торгівлі з державами Митного союзу 2016 р. склав лише 64,3% аналогічного показника за 2013 р. Скорочення на 33,4% (2016 р. відносно 2013 р.) зазнав загальний обсяг експорту у взаємній торгівлі між членами Митного союзу.

Уникнути цієї тенденції не допомогло навіть залучення двох нових учасників. Головними причинами цього стали: по-перше, зниження цін на нафту і пов'язані з нею мінеральні продукти на світових ринках, що призвело до скорочення вартісних обсягів експорту при відносному збереженні кількісних обсягів найбільшого з партнерів по Митному союзу – Росії; по-друге, на фоні наростаючих санкцій у сфері зовнішньої торгівлі між РФ та країнами ЄС, скоротилася потреба в окремих товарах, які були б необхідні за відсутності санкцій та обмежень; по-третє, нові залучені до Митного союзу країни поступаються у розвитку та масштабах економіки

трьом «старим» членам МС (сумарний експорт Вірменії та Киргизії до інших країн МС в 2016 р. не перевищив 2% всього експорту в межах МС).

Таблиця 1

Обсяги взаємної торгівлі (експорт) держав-членів Митного союзу,
млн. дол. США

Рік	Митний союз – всього	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Вірменія	Киргизія
2010	47 134,6	10 418,4	5 999,2	30 717,0	-	-
2011	62 273,0	14 316,5	7 341,3	40 615,2	-	-
2012	67 856,4	17 116,3	6 228,7	44 511,4	-	-
2013	64 520,0	17 708,4	5 933,6	40 878,0	-	-
2014	57 448,3	16 223,9	5 207,3	36 017,1	-	-
2015	45 605,3	11 007,8	5 120,3	28 821,2	256,2	399,8
2016	42 958,7	11 384,8	3 930,2	26 804,3	393,9	445,5

Джерело: розраховано автором за даними [7]

Аналогічна картина спостерігалася в імпорті до Республіки Білорусь з країн-членів Митного союзу: скорочення на третину на фоні такого ж результату по організації в цілому. Єдиною державою, яка у торгівлі з іншими країнами-членами МС має позитивне сальдо, є Росія. Така ситуація є свідченням: по-перше, переважання в експорті з Росії природного газу, нафти та продуктів їхньої переробки, які характеризуються стабільно високим попитом (є критично важливими для більшості економік сучасного світу) та ціною, що критично впливає на формування позитивного сальдо РФ; по-друге, участь в будь-якому інтеграційному проєкті не знімає з учасників потреби активного відстоювання власних національних інтересів (в т.ч. економічних) [8; 9].

У перші роки функціонування МС показники експортно-імпоротної діяльності усіх країн-членів зростали, підтверджуючи справедливості описаних у науковій літературі ефектів створення нових торгових потоків (trade creation) та їхнього відхилення (trade diversion) [10; 11]. Те саме спостерігалася після приєднання до нього Вірменії з Киргизією. Проте значний вплив негативних політико-економічних чинників, які проявилися 2014 р. і тривають по нині, нівелюють успіхи від формування нового інтеграційного простору.

Таблиця 2

Обсяги взаємної торгівлі (імпорт) держав-членів Митного союзу,
млн. дол. США

Рік	Митний союз – всього	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Вірменія	Киргизія
2010	47 243,2	18 658,6	12 899,4	15 685,2	-	-
2011	62 263,8	25 608,3	15 714,0	20 941,5	-	-
2012	67 776,7	27 670,7	17 659,7	22 446,3	-	-
2013	64 372,1	22 988,7	18 670,1	22 713,3	-	-
2014	57 562,9	22 580,6	14 457,9	20 524,4	-	-
2015	45 600,1	17 207,6	11 211,6	14 181,2	988,8	2 010,9
2016	42 428,0	15 381,2	9 863,6	14 493,9	1 062,6	1 626,7

Джерело: розраховано автором за даними [7].

Географічну структуру торгівлі Білорусі з країнами Митного союзу наведено в табл. 3. Найбільшим партнером залишається РФ, на яку припадає понад 90% білоруських торгових операцій у межах МС. Частка інших партнерів лишається відносно незначною, але має стабільне позитивне сальдо. Щодо товарної структури експорту, то Білорусь 2016 р. забезпечила 54,4% від усього обсягу реалізованої країнами-членами МС в його рамках продукції з групи «текстиль, текстильні вироби та взуття», 53,7% – продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини, 41,3% – машин, обладнання та транспортних засобів, 25,3% – продукції хімічної промисловості та каучуку.

Таблиця 3

Обсяги взаємної торгівлі Республіки Білорусь з державами-членами Митного Союзу, у млн. дол. США [12, с. 22]

	Експорт		Імпорт		Сальдо	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016
ВСЬОГО	11007,8	11384,8	17207,6	15381,2	-6199,8	-3996,4
в т.ч.:						
Вірменія	27,8	22,0	7,6	10,1	20,2	11,9
Казахстан	525,1	363,9	49,4	55,4	475,7	308,5
Киргизія	55,4	48,7	4,0	4,6	51,4	44,1
Росія	10399,5	10950,2	17146,6	15311,1	-6747,1	-4360,9

Аналізувати зовнішню торгівлю держав-членів Митного союзу з третіми країнами в контексті впливу дії інтеграційного об'єднання на дану діяльність у сучасних реаліях є достатньо непростим завданням. Основними причинами є дії конфронтаційного характеру, обумовлені економічними, геополітичними та геоekonomічними мотивами, що їх було вчинено одними учасниками системи міжнародної торгівлі відносно інших учасників, а також загальне уповільнення темпів економічного розвитку в країнах, які традиційно виступали локомотивами міжнародної торгівлі, та погіршення загальної кон'юнктури світових ринків.

Таким чином можемо стверджувати, що Митний союз Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії та Російської Федерації є інтеграційним проектом на пострадянському просторі, завданнями якого є відновлення втрачених економічних зв'язків між частинами єдиного цілого в минулому, встановлення нових контактів, формування передумов для подальшого поглиблення інтеграції. Митний союз діє в рамках більшого об'єднання, відомого як Євразійський економічний союз. Республіка Білорусь є активним учасником зазначених процесів, маючи тут свої політичні та економічні цілі. На ринки країн Митного союзу припадає значна частина зовнішньоторговельного обороту Білорусі а перспективи участі тут містять значний потенціал в силу відсутності бар'єрів та обмежень, які встановлюють країни з розвинутими економіками відносно своїх конкурентів із третіх держав.

Участь у Митному союзі не означає автоматичного вирішення всіх проблемних питань у відносинах з іншими членами даного об'єднання. Причини криються як в бажанні всіх учасників процесу досягнути власних цілей, які можуть входити в протиріччя або і відверто суперечити завданням та цінностям партнерів по союзу, так і в спробах ситуативного використання політичної та економічної кон'юнктури для отримання ситуативної вигоди, яка може шкодити відносинам з стратегічними партнерами в цілому. Прикладом може бути різке нарощення у 2014–2015 рр. експорту з Республіки Білорусь в Російську Федерацію товарів, які насправді були вироблені в інших державах та підпадали під дію економічних санкцій з боку Росії, але ввозились туди під відповідним маркуванням та з сертифікатами походження, які стверджували, що дана продукція за походженням є білоруською, а не реекспортованою в обхід

санкцій. Результатом були обмеження з боку російської сторони, які шкодили інтересам всіх (в т.ч. добросовісним) постачальникам з Білорусі.

Використані джерела та література:

1. Киреев А.П. Международная экономика: В 2-х ч. Ч.1. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. / А.П. Киреев. – М. : Международные отношения. – 2002. – 416 с.
2. Міжнародна економіка / А.П. Румянцев, Г.Н. Клишко, В.В. Рокоча та ін.; За ред. А.П.Румянцева. – К. : Знання-Прес, 2003. – 447 с.
3. Доклад «Итоги деятельности Минэкономразвития России в 2009 году и задачи на 2010 год». – 2010, Министерство экономического развития России. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20110820130333/http://www.economy.gov.ru/report2009/comp/upload/Report.pdf>
4. Лукашенко одумался. 07.06.2010. – Режим доступа: <https://archive.is/20120909104217/www.rbcdaily.ru/2010/06/07/focus/484364>
5. Анісімова О.Ю. Митні механізми ЄврАзЕС / О.Ю. Анісімова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип.116 (Ч. II). – С. 86–94.
6. Кондрацьєва Н. Евразийский экономический союз: достижения и перспективы / Н.Б. Кондрацьєва // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – Т. 60. – №6. – С. 15–23
7. Евразийская экономическая комиссия. – Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org/>
8. Вергун В.А. Економічна дипломатія / В.А. Вергун. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 303 с.
9. Фліссак К.А. Економічна дипломатія у системі забезпечення національних інтересів України: монографія. / К.А. Фліссак. – Тернопіль : Новий колір, 2016. – 812 с.
10. Головин М. Экономическая интеграция: уроки для постсоветского пространства / М. Головин, А. Захарова, Д. Ушкалова // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – Т.60. – № 4. – С. 61–69
11. Viner J. The Customs Union Issue / J. Viner. – New York : Carnegie Endowment for International Peace, 1950. – 221 p.
12. Взаимная торговля товарами. Статистика Евразийского экономического союза. 2016 год. : Статистический сборник. – Москва : Издательство ООО «Сам Полиграфист», 2017. – 212 с.